

2001

þÿ † ³ ½ É Ã Ä ¿ ² Å ¶ ± ½ Ä ¹ ½ ì ¼ ¿ ½ ± Ã Ä ©
þÿ š ± ⁰ ® £ ⁰ ¬ » ± Ä · Â š » ì ⁰ ¿ ² ± Â

Katsaros, Vasilis

þÿ • » » · ½ ¹ ⁰ ® • Ä ± ¹ Á µ ⁻ ± £ » ± ² ¹ ⁰ î ½ œ µ » µ Ä É ½

<http://hdl.handle.net/11728/7331>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

Βασίλης Κατσαρός

ΑΓΝΩΣΤΟ ΕΡΕΠΙΩΜΕΝΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΣΤΗΝ ΚΑΚΗ ΣΚΑΛΑ ΤΗΣ ΚΛΟΚΟΒΑΣ

Η Κακή Σκάλα του όρους Κλόκοβα¹, του βουνού που πρωτοσυναντά κανείς περνώντας τα στενά του Ρίου-Αντιρρίου για να βγει στην κοιλάδα του Εύηνου, είναι συνδεδεμένη με πολλές λαϊκές παραδόσεις που φαίνεται πως επιχειρούν να ερμηνεύσουν την

* Το μελέτημα αυτό αποτέλεσε το θέμα μιας παλιάς ανακοίνωσής μου στο Γ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Θεσσαλονίκη 29-30 Μαΐου 1982). Η παρουσίαση του Συνεδρίου από τον Ι. Παπαδριανό στα *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 1 (1987) 111, και η αναφορά μου στο *Α' Αρχαιολογικό και Ιστορικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας* (βλ. Το πρόγραμμα έρευνας της βυζαντινής τοπογραφίας στην κοιλάδα του Αχελώου, *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αθήνα 1994, σ. 324) στο πρώιμο μοναστικό συγκρότημα συνέβαλαν, ώστε αυτό να σημειώνεται σποραδικά σε βιβλιογραφικές αναφορές διαφόρων ερευνητών. Βλ., π.χ., Αθ. Δ. Παλιούρα, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Αθήνα 1985, σ. 10, σημ. 1. Ευγενία Καραγιάννη, Παιλιμονάστρα της Ναυπακτίας, εφημ. *Ναυπακτιακή*, Μάιος-Ιούνιος 1987 (αρ. 26), σελ. 2. Άννα Λαμπροπούλου, Η Αναγνωστάκη, Βούλα Κόντη, Μαρία Λεοντοίνη, Αγγελική Πανοπούλου, Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, Τάσεις του Ορθόδοξου μοναχισμού 9^{ου}-12^{ου} αιώνες, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου*, που διοργανώθηκε στα πλαίσια του προγράμματος "Οι δρόμοι του ορθόδοξου μοναχισμού: Πορευθέντες μάθετε", Συμβούλιο της Ευρώπης, Πολιτιστικές Διαδρομές [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών: Το Βυζάντιο σήμερα, 1], Αθήνα 1999, σ. 80, σημ. 13. Το πρόγραμμα αυτό και η εργασία της Άννας Λαμπροπούλου (βλ. παρακάτω, σημ. 5), που προηγήθηκαν ως προς τη δημοσίευση της εργασίας μου, αποτελούν τη συστηματικότερη προσπάθεια για τη μελέτη του μοναχισμού στην Πελοπόννησο μέσα στην ίδια περίοδο που επιτίπτει και το μοναστηριακό συγκρότημα της Κλόκοβας. Η κάλυψη πολλών ζητημάτων με την εμφάνιση των δύο εργασιών με οδήγησε στην απόφαση να συμπύξω το αναλυτικότερο αρχικά κείμενό μου.

1. Για το έτυμον του τοπωνυμίου, βλ. V. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941 (φωτ. ανατ. 1965), σ. 71: "Κλόκοβον: ein Berg, altgriech. Taphiassos (R. I. 673). Ich knüpfte an slav. glogb weissdorn: dorn, η μουμουτζελιά, ο γλόγος (χράταιζος η οξυάκανθα, φυτ.) woher ON Glogono". Πρβλ.

προσωνυμία της². Ανάμεσα σ' αυτές τις παραδόσεις άκουσα και κατέγραψα παλιότερα μια ενδιαφέρουσα διήγηση για κάποιον "αρχαίο" μοναστήρι που βούλιαξε στην περιοχή και δεν απέμεινε ίχνος από τα υπάρχοντά του³. Στη διήγηση ανακατεύονται γνωστά μοτίβα που χαρακτηρίζονται από μια τάση για φανταστική μεγαλοποίηση του πλούτου του μοναστηριού σε ανθρώπους, κτήματα και ζωντανά, μοτίβα που λίγο πολύ επαναλαμβάνονται αναφορικά με πολλά μοναστήρια⁴.

Η έρευνα των πηγών⁵ ή των οδοιπορικών ημερολογίων των περιηγητών⁶ που διάβηκαν από το χώρο κι ακόμη των ειδικών ερευνητικών αποστολών, κυρίως των αρχαιολόγων⁷, δεν φαινόταν να εντοπίζει στην περιοχή παρά μόνον τον αρχαίο οικισμό της

ό.π., σ. 135, λ. Κλόκοβα. Πρβλ. και *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΙΓ', σ. 506. Βλ. και Κ. Στεργιοπούλου, *Η Αρχαία Αιτωλία*, Αθήνα 1939, σ. 113-115 (από το βιβλίο αυτό αναδημοσιεύουμε εδώ [εικ. 3] ιδιόγραφο χάριτη του Στεργιόπουλου με το τοπωνυμικό της Αιτωλίας).

2. Βλ. Διον. Μιτάκη, Εύηνος, Βαράσοβα, Κλόκοβα, *Ναυπλιακά* 3 (1986/87), σ. 113-120. Η προσωνυμία "κακή σκάλα", που συνδηλώνει τους κινδύνους που συνδέονται με το μοναδικό πέρασμα στον απότομο πέτρινο βράχο, είναι γνωστή και από το αντίστοιχο επικίνδυνο πέρασμα μεταξύ Μεγάρων και Αγίων Θεοδώρων (αρχ. Σκωρονίδες πέτραι). *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π.
3. Την παράδοση οφείλω στην προφορική μαρτυρία του Νικολάου Χρ. Ζέλιου, κατοίκου του χωριού Μαμάκου, τον οποίο ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή και για το γεγονός ότι με συντρόφευσε στις επικίνδυνες διαδρομές των τοπογραφικών ερευνών μου στην περιοχή.
4. Το μοτίβο του αμέτρητου πλήθους των αγαπροβάτων και της μεταφοράς του γάλακτος με κανάλια από το βουνό το έχω συναντήσει σε πολλές αφηγήσεις εντοπίων για παλιά μοναστήρια της Στερεάς Ελλάδος (πρβλ. Β. Κατσαρού, *Η μεσοβυζαντινή βασιλική της Τολοφώνας στη Λοζρική Φωκίδα. Αντίφωνο. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 582, σημ. 6).
5. Βλ. Β. Κατσαρού, Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων της βυζαντινής τοπογραφίας στη Δυτική Στερεά (12^{ος}-13^{ος} αι.): Πηγές και δεδομένα, *Λόγος στον Ιωάννη Καρογιαννόπουλο, Βυζαντινά* 13₂ (1985) 1503-1539. Πρβλ., Άννας Λαμπροπούλου, *Ο ασηρισμός στην Πελοπόννησο, κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο [υλικό, φωνικό και πνευματικό περιβάλλον στον βυζαντινό και μεταβυζαντινό κόσμο, 7]*, εκδ. Ιδρύματος Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1994, σ. 16-17. Άννας Λαμπροπούλου, Η Αναγνωστάκη, Βούλας Κόντη, Μαρίας Λεοντοίνη, Αγγελικής Πανοπούλου, Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, σ. 78-79.
6. Βλ. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τόμ. Ι, ανατ. Amsterdam 1967, σ. 107. F.-C.-H.L. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τόμ. IV, Paris 1826, σ. 7-11. Βλ. και Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η περιήγηση του Εβλιά Τσελεμπί ανά την Στερεάν Ελλάδα, *ΕΕΣΜ*, τόμ. Β', Αθήνα 1969-1970, σ. 139-198 και ιδίως σ. 142, 146-147 και 186-187.
7. M. Bazin, *Mémoires sur l'Étolie, Archives des missions scientifiques et littéraires*, tome première-deuxième partie, Paris 1864, σ. 364-365. W. M. Woodhouse, *Aetolia*, Oxford 1897, σ. 326-331. Δεν γίνεται επίσης καμιά αναφορά για τον βυζαντινό αρχαιολογικό χώρο στα ειδικότερα έργα των Αθ. Δ. Παλιούρα, *Αιτωλοακαρνανία: συμβολή στη μελέτη βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων*, Ιωάννινα 1981 και P. Soustal, *Nikopolis und Kephallēnia [Tabula Imperii Bizantini, 3]*, Wien 1981. Στον πρόλογο της νέας έκδοσης (Αθήνα 1985) του βιβλίου *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, ο Αθ. Δ. Παλιούρας γράφει: "Ένας μικρός αριθμός μνημείων έμεινε έξω από τα πλαίσια αυτής της εργασίας, επειδή τα μελετούν ή τα έχουν έτοιμα για έκδοση άλλοι αρχαιολόγοι ή για άλλους λόγους" και υποσημειώνει: "1^ο π.χ. το μοναστηριακό

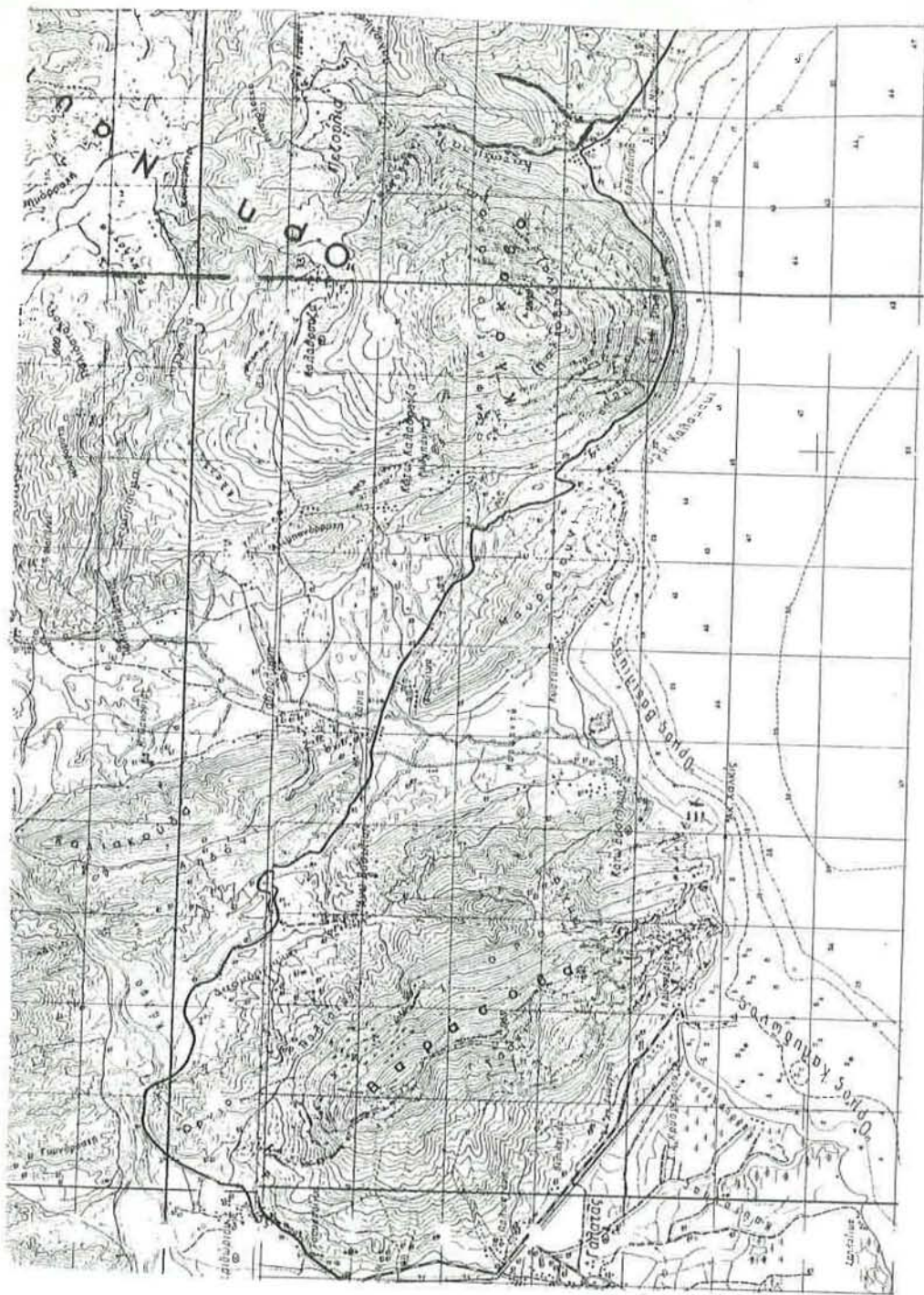
Μακυνίας του όρους Ταφιάσος⁸ (όπως ονόμαζαν οι αρχαίοι την Κλόκοβα), το γνωστό “Κάστρο του Μαμάκου”⁹, στη δυτική πλευρά του βουνού. Λίγο δυτικότερα βέβαια η έρευνα των τελευταίων χρόνων είχε αυξήσει τον αριθμό των βυζαντινών θέσεων, κυρίως ασκηταριών, στο όρος Βαράσοβα¹⁰, όπου ο μοναχισμός δραστηριοποιείται από τον 10^ο αι.

Σε συμφυρισμό με ανάλογες παραδόσεις για βυθισμένες πόλεις της Βαράσοβας¹¹ πίστευα αρχικά ότι οφειλόταν η παράδοση του “χαμένου μοναστηριού”¹², όταν μια πληροφορία του φιλόλογου Κώστα Τριανταφυλλίδη με παρότρυνε στο να αναζητήσω το μοναστήρι της Κλόκοβας, ερευνώντας μια συγκεκριμένη περιοχή. Η παράδοση προϋποθέτει ερείπια, έγραψε ο Albin Lesky¹³. Αυτός ο λόγος, παρά την ευρύτερή του σημασία, μπορούμε να πούμε πως ταιριάζει απόλυτα με τη δική μας περίπτωση.

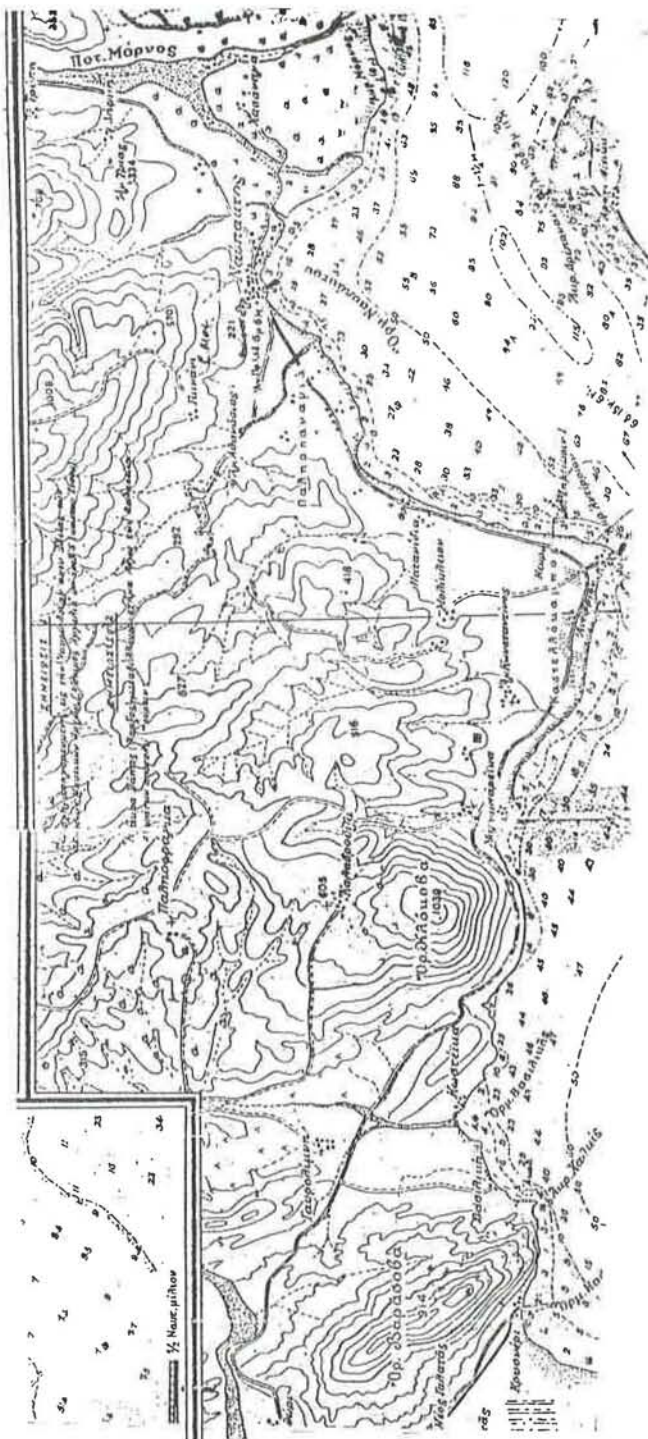
Στη ΝΔ υπόρεια του όρους, εκεί που σχηματίζεται ήρεμος όρμος, ο όρμος του Καλαμακιού (εικ. 1-3), και η μορφολογία του εδάφους προσφέρεται για κάποιες καλλιέργειες που ευνοούν την ανθρώπινη παρουσία, ακούγεται και σήμερα η τοπωνυμία “Παλιομονάστηρο”¹⁴. Το παλιότερο πέραςμα του δρόμου κάτω από το ύψος του τοπωνυμίου άφηνε κρυμμένη την ύπαρξή του στην παράδοση· αλλά και η χάραξη του νέου εθνι-

σγκρότημα της Κλόκοβας (Κατασρός), ο ναός των Αγίων Θεοδώρων της αιτωλικής Σταμνάς και ο ανεικονικός του διάκοσμος (Κατασρός), ο Άγιος Γεώργιος Σταμνάς (Μαστροζώστας) ...” [ό.π., σ. 10].

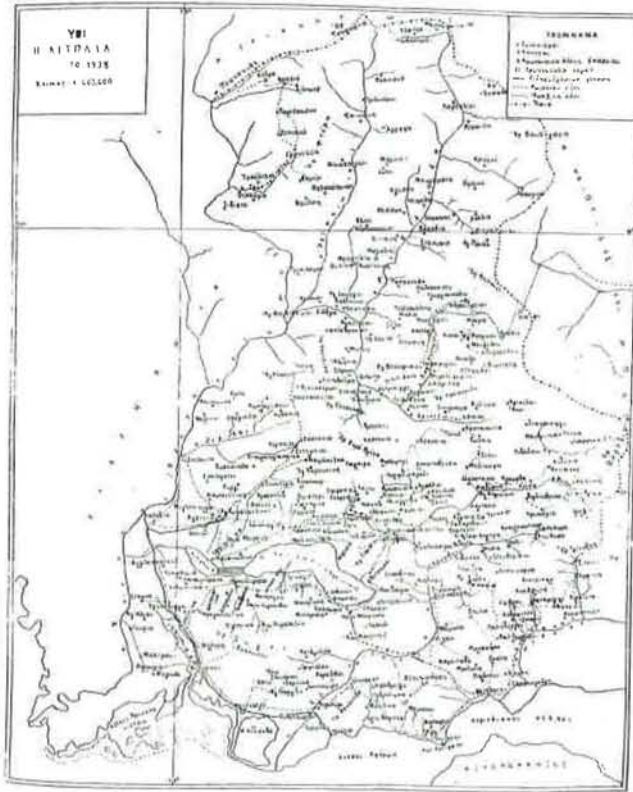
8. Βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΙΣΤ', σ. 558. Πρβλ. *RE XIV*, 1 (1928), στ. 816-818.
9. W. M. Woodhouse, *Aetolia*, σ. 326-331. Πρβλ. Κ. Δ. Στεργιόπουλου, *Η Αρχαία Αιτωλία*, Αθήνα 1939, σ. 113-115. Βλ. και Διον. Μιτάκη, Εύηνος, Βαράσοβα, Κλόκοβα, *Ναυπακτικά* 3 (1986/87) 80-106, 106-113. Για την προμήθεια των χαρτών (εικ. 1, 2) ευχαριστώ τον φίλο Χ. Δ. Χαράλαμποπουλο.
10. Βλ. σχετικά, Αθ. Δ. Παλιούρα, *Αιτωλοακαρνανία*, σ. 176-183, όπου και βιβλιογραφία. Πρβλ. Ρ. Soustal, *Nikopolis und Kephallēnia*, σ. 43, 121-122. Βλ. και Αθ. Παλιούρα, Η εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου στην Κύπρο και η εγκλείστρα του Αγίου Νικολάου στη Βαράσοβα Αιτωλίας. Οι ιδιαίτερες ιδιαιτερότητες των αναζητήσεων του μοναχισμού στην Ανατολική Μεσόγειο, *Επετηρίδα Κέντρου μελετών Ιεράς μονής Κύκκου* 4 (1999), σ. 101-106 και πίν. 12-15.
11. Βλ. σχετικά Κ. Σ. Κώνστα, *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Β', Αθήνα χ.χ., σ. 591-594, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Παραδόσεις για εξαφανισμένα μοναστήρια από το βουνό της Βαράσοβας παραδίδονται από τους κατοίκους της Κάτω Βασιλικής. Ο Bazin, *Mémoires sur l'Étolie*, σ. 282-283 σημειώνει: “les pâtres qui en ont exploré les pentes et les gorges y ont compté jusq' à soixante et douze églises ou chapelles”.
12. Στον Κώστα Τριανταφυλλίδη, που με τις καταποτιστικές του πληροφορίες κατηύθυνε την έρευνά μου στην συγκεκριμένη περιοχή, εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες· τολμώ να πω ότι η ανακοίνωση αυτή οφείλεται στην παρότρυνσή του.
13. Την άποψη αυτή προβάλλει ο Ι. Θ. Κακριδής, *Οι Αρχαίοι Έλληνες στη Νεοελληνική λαϊκή παράδοση*, β' έκδ. Αθήνα 1979, σ. 11.
14. Η προσωνυμία είναι γνωστή (βλ. Κώστα Α. Τσαρούχη, *Ό,τι ξέρω για τον τόπο μου*, Αγκρίνιον 1966, σ. 20) και από τη μονή των Αγ. Αποστόλων Νερομάνας που δημοσιεύτηκε από τον Σωτ. Κων. Κίτσα, *Η μονή Αγίων Αποστόλων Νερομάνας Αιτωλίας*, *ΕΕΒΣ* 3 (1973), 21-64 και πίν. I-XVI. Για το αγινύμιο “παλιομονάστηρο” στην περιοχή της Ναυπακτίας, βλ. Ευγενίας Καραγιάννη-Χαράλαμποπουλου, Παλιομονάστηρα της Ναυπακτίας, εφημ. *Ναυπακτική*, αρ. 26 (Μάιος-Ιούνιος 1987), σ. 2.

Εικ. 1. Γ.Υ.Σ., έκδ. 2^η, Ιούλιος 1957, κλίμ. 1:50.000. Χάρτης της περιοχής που ορίζεται από τα βουνά Βεράουλη και Κλόκοβα.

Εικ. 2. Ναυτικός χάρτης της περιοχής Βαράσθρας - Κλόκοβας.

Εικ. 3. Χάρτης της Αττικής (Κ. Σιργιόπουλος, 1931).

κού δρόμου ψηλότερα δεν βοήθησε στον εντοπισμό του αρχαιολογικού χώρου¹⁵. Λίγα μέτρα κάτω από την εθνική οδό Αντιρρίου-Ευηνοχωρίου διαμορφώνεται στο κατωφερές έδαφος μικρό πλάτωμα που σημαίνεται με την παρουσία δύο αιωνόβιων δένδρων (εικ. 11). Ο μεταξύ των δένδρων χώρος¹⁶ είναι σχεδόν επίπεδος και φαίνεται πως ορίζει τον κεντρικό χώρο της μοναστηριακής εγκατάστασης. Το ότι πρόκειται για μοναστηριακή εγκατάσταση δεν υπάρχει αμφιβολία, τόσο από την δήλωση του τοπωνυμίου όσο και από τη διατήρηση οριομένων αρχαιολογικών δεδομένων που θα δούμε στη συνέχεια.

15. Ο νέος δρόμος χαράχτηκε και κατασκευάστηκε αρκετά ψηλότερα. Μολαταύτα, φαίνεται ότι στο ύψος των ερειπίων της μονής (ακριβώς από κάτω) διερχόταν παλαιότερα λιθόστρωτος δρόμος, όπως ανιχνεύει κανείς σήμερα στα εναπομείναντα τμήματα σε ορισμένα σημεία του εδάφους ανάμεσα στην άγρια χαμηλή βλάστηση.

16. Η μεγάλη περιμέτρος των δένδρων και το γεγονός ότι η θέση του ενός φήμωσε σχεδόν πάνω στην τοιχοποιία της ΝΔ πλευράς του συγκροτήματος δηλώνει ότι αυτό ερειπώθηκε, χωρίς ίσως, σε κάποια εποχή και ξεχάστηκε.

Αρχίζοντας από το βόρειο μέρος του πλατώματος σε μια στάθμη ψηλότερα από τον κεντρικό επίπεδο διαμορφώνεται άλλος μακρόστενος χώρος. Στη Β πλευρά διακρίνεται (εικ. 12-14) βυζαντινή αντερειατική τοιχοποιία: ένας μακρύς αναλημματικός τοίχος με ύψος που κυμαίνεται από 1 μ. μέχρι 2,30 μ. έχει συνολικό μήκος 21,30 μ.¹⁷ Για την κατασκευή του τοίχου σε βυζαντινούς χρόνους δεν χωρά αμφιβολία. Στην τοιχοποιία χρησιμοποιήθηκε ισχυρό ασβεστοκονίαμα, ασβεστολιθικές πέτρες που αφθονούν στην περιοχή και πλίνθοι που διατάσσονται συνήθως με τη μορφή των οριζόντια και επάλληλα τοποθετημένων πλίνθων που το πάχος τους κυμαίνεται από 2,5-3,5 εκ. του μέτρου.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοιχοδομία των ερειπωμένων κατασκευών που βρίσκονται προς τη νότια πλευρά του κεντρικού πλατώματος (εικ. 5-7). Εδώ έχουν χρησιμοποιηθεί ογκόλιθοι στην κατασκευή των κατώτερων μερών, ελάχιστα κατεργασμένοι· θυμίζουν τις μεγαλιθικές τοιχοδομίες που συνηθίζονται σε ναούς της πρώιμης βυζαντινής περιόδου της Μάνης¹⁸. Ψηλότερα στην τοιχοποιία τοποθετούνται μικρότεροι λίθοι, στους αρμούς των οποίων υπάρχουν πλίνθοι επάλληλα τοποθετημένοι κατά οριζόντια έννοια, πλίνθοι που το πάχος τους κυμαίνεται επίσης από 2,5-3,5 εκ. του μέτρου¹⁹.

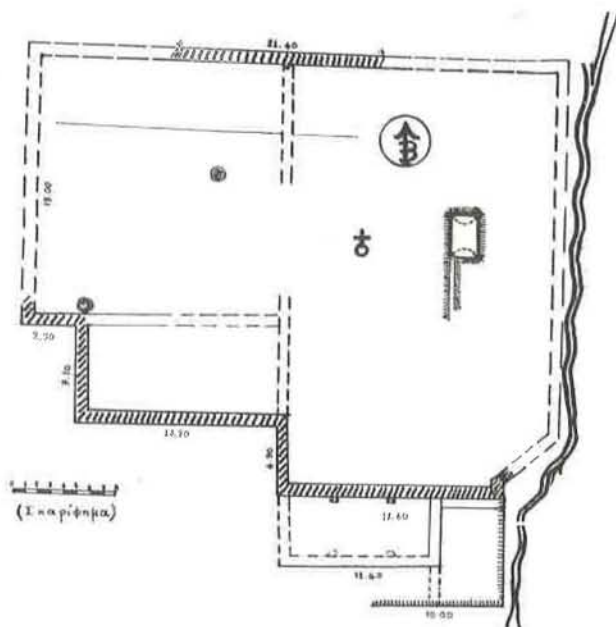
Η μορφολογία των τοίχων, που σχηματίζουν σε ορισμένα σημεία παραστάδες (εικ. 6) και η υποχώρησή τους κατά 20 περίπου εκ. του μέτρου σε κάποιο ύψος που υποδηλώνει ότι η κατασκευή εξυπηρετούσε τη στήριξη ξύλινων πατωμάτων, ξεκαθαρίζουν περισσότερο το πρόβλημα των κτισμάτων του νότου· αντιπροσωπεύουν ένα συγκρότημα που θα μπορούσαμε να του δώσουμε συμβατικά το χαρακτηρισμό “συγκρότημα κελιών της νότιας πλευράς”. Στη ΝΑ γωνία η τοιχοποιία διακόπτεται από το παρακείμενο ρυάκι, ενώ στη ΝΔ η κατάσταση είναι περισσότερο ξεκαθαρισμένη, γιατί η παρακολούθηση της τοιχοποιίας είναι ευχερέστερη.

Από ένα προανασκαφικό σκαρίφημα (εικ. 4) του σχεδίου των τοίχων που διαγράφονται στο έδαφος, παρά τη φαινομενική πενιχρότητα των δεδομένων, μπορούμε να σχηματίσουμε μια γενική εντύπωση για το μοναστηριακό συγκρότημα της Κλόκοβας. Η θέση του καθολικού πρέπει να αναζητηθεί με ανασκαφική έρευνα στο κεντρικό πλάτωμα. Υπάρχουν λίγες ενδείξεις (υπολείμματα τοιχοποιίας αφίδας Ιερού) στο ανατολικό μέρος του πλατώματος, λίγο δυτικότερα από τη δεξαμενή, για την τοποθέτηση του καθολικού.

17. Στις μέρες μας χρησίμευσε για τη διαμόρφωση μάνδρας αιγοπροβάτων. Το φαινόμενο παρατηρείται και στο ίδιο το Βυζάντιο. Ο Ευθύμιος ο Νέος, ανακαινιστής της Μονής Περιστερών, καλείται από το Θεό να πάει στην Περιστερά: “ἔκει εὐρήσεις τοῦ πρωτοκλήτου τῶν ἀποστόλων Ἄνδρέου τὸ τέμενος (πάλαι μὲν φιλοκάλως οἰκοδομηθέν, νυνὶ δὲ ἐρειπωθὲν καὶ εἰς μάνδραν προβάτων ὑπηρετοῦν τοῖς κατέχουσιν)” (βλ. L. Petit, *Vie et office de Saint Euthyme le jeune*, Paris 1904, σ. 38, πίν. 23-25). Βλ. και Αν. Κ. Ορλάνδου, Το καθολικὸν της παρὰ την Θεσσαλονικὴν Μονῆς Περιστερών, *ΑΒΜΕ Ζ'*, 1951, σ. 147.

18. Βλ. σχετικά, Ν. Β. Δρανδάκη - Β. Κατσαρού, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Αγιοιορίου, *Ιστοριογεωγραφικά 2* (1987/88), 1988, σ. 237, σημ. 10. Πρβλ. και εικ. 8β εδώ.

19. Η μορφή της τοιχοδομίας είναι πάρα πολύ γνωστή σε μνημεία του 9^{ου} αι. στην ευρύτερη περιοχή (βλ. Β. Κατσαρού, Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων της Αιτωλικής Σταμινάς και ο “ανεικονικός” του διάκοσμος, *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 137-138).

Εικ. 4. Σκαρίφημα κάτοψης του ερειπωμένου μοναστηριού (Β. Κετσουρός, 1981).

Εικ. 5. Η ΝΑ γωνία των κελιών του ερειπωμένου μοναστηριού.

Εικ. 6. Λεπτομέρεια της εικ. 5.

Εικ. 7. Η βάση της Ν πλευράς του συγκροτήματος των κελιών.

Εικ. 8α. Λεπτομέρεια της εικ. 7.

*Εικ. 8β. Μάνη, Μίνα: Άι-Γιάννης στον Κοράκον. Ογκολιθική τοιχοδομία
(φωτ. Αρχείο Ν. Β. Δραγιάκη, φ. 133, 1984)*

Εικ. 9. Ο βόρειος αντεπείσματικός τοίχος του περιβόλου της μονής (ανατολική αιύληξη).

Πολύ σημαντικό εύρημα στο χώρο μπορεί να χαρακτηριστεί η δεξαμενή που βρίσκεται στο ανατολικό μέρος του κεντρικού πλατώματος. Από ένα στόμιο που ανοίγεται σε επικλινές έδαφος και προχωρεί με κατεύθυνση από Ν προς Β, σαν αγωγός ύψους ενός μέτρου από το σημερινό δάπεδό του, οδηγείται κανείς, μετά από μίαν απόσταση 4,5 μέτρων, στο εσωτερικό της κυρίως δεξαμενής.

Η κυρίως δεξαμενή είναι ένας απλός καμαροσκέπαστος παραλληλόγραμμος περιτύπου χώρος με διαγώνιες 3,60 και 3,70 μ. και πλευρές 2,05 και 2,07 μ. (Β και Ν) και 3,00 και 3,05 μ. (Δ και Α): επομένως η κατασκευή στο πάνω της τμήμα, και σε ύψος 1,60 μ. από το κλειδί της καμάρας ως το σημερινό της δάπεδο, παρουσιάζει σχεδόν καθορισμένες διαστάσεις. Αναφέρομαι στο επάνω τμήμα γιατί στον εσωτερικό χώρο η επιχωμάτωση κάλυψε το βάθος της δεξαμενής ως το ύψος σχεδόν της εισόδου από το στόμιο.

Προς το Β τμήμα της καμάρας, από το άνοιγμα (0,40 × 0,40 μ.) της υποδοχής του νερού έπεσαν στο εσωτερικό της δεξαμενής λίθοι και χώματα· φάνηκαν ωστόσο – και τούτο είναι πάρα πολύ σημαντικό ως χρονολογική ένδειξη της κατασκευής– η μορφή των πλίνθων και ο τρόπος με τον οποίο κτίστηκε η καμάρα: μεγάλοι πλίνθοι διαστάσεων 0,35 × 0,30 μ. και πάχος 4,5-5 εκ. συνδέονται με κονίαμα και σχηματίζουν με το γνωστό τρόπο τη θολωτή κατασκευή της καμάρας. Λεπτό επίχρισμα καλύπτει τις εσωτερικές επιφάνειες της δεξαμενής και του στομίου.

Εικ. 10. Ο βόρειος ανιερεισματικός τοίχος του περιβάλλον της μονής (το κεντρικό τμήμα).

Εικ. 11. Γενική άποψη του χώρου από ΒΑ.

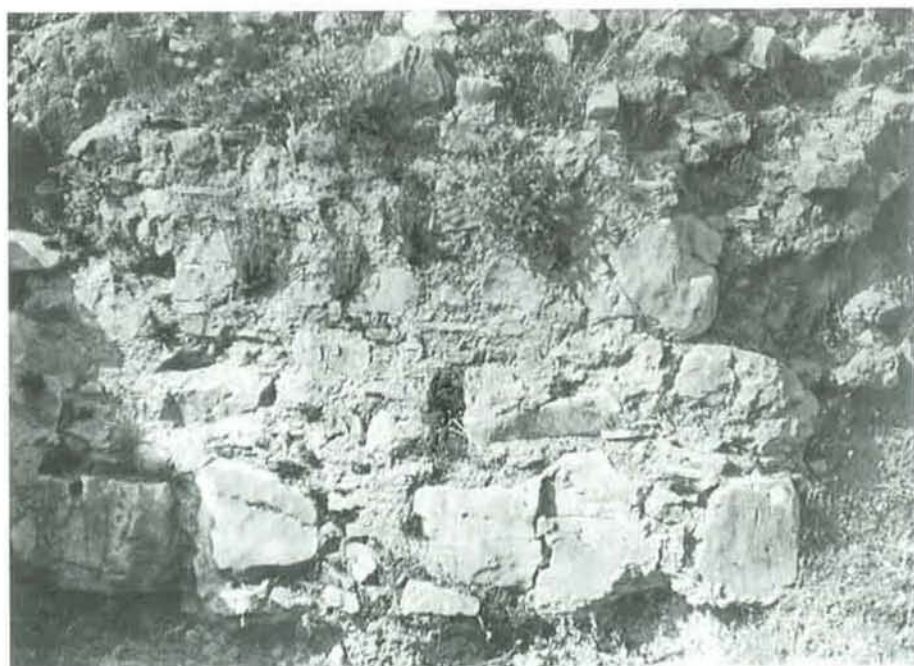
Εικ. 12. Ο βόρειος αναλημματικός τοίχος του περιβάλλου της μονής (από Δ).

Εικ. 13. Ο βόρειος αναλημματικός τοίχος του περιβάλλου της μονής (λεπτομερεια από Α).

Εικ. 14. Ο βόρειος αναλημματικός τοίχος του περιβόλου της μινής (ανατολική απόληξη).

Εικ. 15. Λεπτομέρεια της τοιχοδομίας.

Στα δεδομένα του αρχαιολογικού χώρου μπορεί να προστεθεί και το πλήθος των οστράκων που παρασύρθηκε στο επικλινές του εδάφους και σκορπίστηκε σε χαμηλότερα σημεία. Ανάμεσά τους ορισμένα κομμάτια κεραμιδιών προέρχονται προφανώς από τις στέγες των οικοδομημάτων· έχουν μικρό βέλος καμπυλότητας, μεγάλο πλάτος, όπως φαίνεται στη φωτογραφία (εικ. 16-17), και πάχος 0,02 μ. Φέρουν κυματοειδείς χαραγές που έγιναν με το δάχτυλο του πηλοπλάστη πριν από την όπτηση²⁰. Τα γνωρίσματα αυτά μπορούν να χαρακτηριστούν ως αρχαϊκά: θυμίζουν κεραμίδια που βρέθηκαν στην Επισκοπή του Μάστρου²¹, ενός μνημείου που η ανακατασκευαστική του φάση πάνω στα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής ανάγεται πιθανότατα στο β' μισό του 8^{ου} αι.²².

Αλλά οι ενδείξεις για την αρχαικότητα των κατασκευών δεν περιορίζονται μόνο στο κινητό εύρημα των κεράμων· πληθαίνουν με τη σύγκριση της τοιχοδομίας με τη μορφή της τοιχοδομίας άλλων κτηρίων του χώρου (εικ. 18-21) από τη γειτονική περιοχή της Βαράσοβας²³ και γενικότερα της Δυτικής Στερεάς²⁴. Τα κατασκευαστικά δεδομένα

20. Πρβλ. Αν. Κ. Ορλάνδου, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης*, τόμ. Β', Αθήναι 1952, σ. 241, εικ. 194.

21. Βλ. Π. Βοκοτοπούλου, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεά Ελλάδα και την Ήπειρον από τον τέλος του ζ' μέχρι του τέλους του ι' αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 20, πίν. 4γ-5.

22. Βλ. Β. Κατσαρού, *Παλαιοχριστιανικές βασιλικές με φάσεις μεσοβυζαντινής περιόδου στη Δυτική Στερεά*, *Κληρονομία* 13 (1981) 449.

23. Π.χ. με τις κατασκευές του σπηλαίου των Αγ. Πατέρων, με τη δεξαμενή του σπηλαίου Αγ. Νικόλαος στη ΝΔ πλευρά της Βαράσοβας [βλ. Π. Λ. Βοκοτοπούλου, *Μεσαιωνικά μνημεία Αιτωλίας και Ακαρνανίας*, *ΑΔ* 25 (1970), χρον. Αθήναι 1972, σ. 300 και πίν. 260βζ· πρβλ. Αθ. Δ. Παλιούρα, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 180]. Η μορφή της τοιχοδομίας (βλ. εικ. 20, εδώ), με τις χαρακτηριστικές οριζόντιες ζώνες των πλίνθων και τα επάλληλα πλινθία, που διαφέρει από τη μεταγενέστερη τοιχοδομία του πυργοειδούς ερειπωμένου κτίσματος εμπρός στο στόμιο της σπηλιάς (βλ. εικ. 18, 19 εδώ), θυμίζει έντονα ανάλογα μνημεία του 9^{ου}-10^{ου} αι. Η τεχνική κατασκευή και των πλίνθων και του σκληρού κονιάματος συνηγορούν σε μια τέτοια πρώιμη χρονολόγηση, που δηλώνει παράλληλα και το γεγονός ότι το δυσπρόσιτο σπήλαιο κατοικείται από μοναχούς αυτή την εποχή (9^{ου}-10^{ου} αι.). Είναι βεβαίως γνωστό ότι το σπήλαιο χρησίμευσε ως "καταφύγιο για τους προϊστορικούς ανθρώπους" από ειδική έρευνα ομάδος ερευνητών (Ιωάννας Λαζαρίδου, Γεωργ. Μπράτσου, Δημ. Μπράτσου, Αρ. Πουλιανού, Κ. Πουλόπουλου και Αντ. Σιφναίου), τα αποτελέσματα της οποίας δημοσιεύτηκαν εν συντομία (βλ. *Η παλαιολιθική εποχή στο Μεσολόγγι*, περιοδ. *Άνθρωπος*, τόμ. ΙΙ, τεύχ. 1, Γενάρης 1975, σ. 61-67). Θερμές ευχαριστίες οφείλω στους φίλους συντοπίτες Απόστολο Κούστα και Θεμελί Παπουτσόπουλο, για την τόσο χρήσιμη βοήθειά τους στην έρευνα του χώρου, όσο και για το σπουδαίο φωτογραφικό αρχείο του σπηλαίου που έθεσαν στη διάθεσή μου και από το οποίο δημοσιεύονται εδώ οι φωτογραφίες των εικ. 18, 19 και 20-21.

24. Σε σχέση με την τοιχοδομία των κατασκευών του σπηλαίου των Αγίων Πατέρων, της δεξαμενής του σπηλαίου του Αγ. Νικολάου της Δυτικής Βαράσοβας, του ναού των Αγίων Θεοδώρων Σταμινάς, της Επισκοπής Μάστρου και της Αγ. Τριάδος του Μαύρικα (βλ. Π. Λ. Βοκοτοπούλου, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, σ. 50-51, πίν. 34β), η κατασκευή της Κλόκοβας εμφανίζεται αρχαιότερη. Η μορφή και το πάχος των πλίνθων της υδροδεξαμενής του μοναστηριακού συγκροτήματος της Κλόκοβας μοιάζει με το αντίστοιχο υλικό του ναού των Αγ. Θεοδώρων Σταμινάς. Με την ευκαιρία της αναφοράς στο σημαντικό αυτό μνημείο της Σταμινάς, ως μου επιτρέπει να κάνω μια παρέκβαση και να αναφερθώ σε μια όψιμη κριτική που ασκήθηκε στο παλιό δημοσίευσμά μου γι' αυτό το μνημείο, κυρίως

επειδή συνηθίζω να σκιάζω πάνω στις παρατηρήσεις που γίνονται στο έργο μου, με σκοπό να αναπτύσσω διάλογο με τους κριτές ή επικριτές μου. Συγκεκριμένα, στη μελέτη του για το ναό της Μεταμορφώσεως του Σκόρμηνγκα, που περιλαμβάνεται στο βιβλίο *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί ιερών μητροπόλεως Μεσσηνίας*, τόμ. Β', Αθήνα 1998, ο συγγραφέας Γεώργιος Δημητροκάλλης, θεωρούσε ότι το μνημείο που τον απασχολεί εντάσσεται στην τυπολογία του ελεύθερου σταυρού, παρατηρεί (ό.π., σ. 184, σημ. 6): "Με την τυπολογία των ελεύθερων σταυρών αχολήθηκε ο καθηγητής κ. Β. Κατσαρός (Ο Ναός των Αγίων Θεοδώρων της Αιτωλικής Σταμινάς και ο "Ανεικονικός" του Διάκοσμος, *Αφιέρωμα στη Μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 117-133), αλλά όλη η μελέτη χωλαίνει. Στο σημείο αυτό δεν είναι δυνατόν να αναλυθεί το γιατί, επισημαίνω όμως τις κύριες αδυναμίες". Στη συνέχεια, ο κ. Δημητροκάλλης απαριθμεί αυτές τις, κατά τη γνώμη του, αδυναμίες ως εξής: α) ότι "συνεξετάζονται αδιακρίτως όλοι οι σταυρικής κατόψεως μονόχωροι ναοί. Δηλαδή, σταυρεπίστεγοι, τρουλλοκάμαροι, επιπεδόστεγοι, ακόμη και τετράζογχοι και βαπτιστήριοι", β) ότι συγκέντρωσα εκατό μνημεία του τύπου για τα οποία, τότε (1975/1976), δήλωνα ότι ο αριθμός "δεν απέχει πολύ από το συνολικό αριθμό των μνημείων για τα οποία υπάρχουν δημοσιευμένες κατόψεις (σελ. 122, υποσ. 4), ενώ ο κ. Δημητροκάλλης εν έτει 1998 θεωρεί ότι "οι δημοσιευμένοι ναοί είναι πολύ περισσότεροι" και ότι αυτό "ήταν επέκεινα των βιβλιογραφικών ορίων" μου. Αν και η εναλλαγή των χρόνων που χρησιμοποιεί ("είναι" - "ήταν") είναι ενδεικτική (έτσι ο υπολανθάνων παρθενικός χρόνος μετατρέπεται σε ενεστοπικό), ο κ. Δημητροκάλλης προχωρεί ακάθεκτος στην αισθητή κριτική του: "Από την Αρμενία π.χ.", γράφει, "αναφέρονται 4 μόνον ναοί (No 24, 25, 53, 61), επειδή ο συγγραφέας από την τεράστια αρμενική βιβλιογραφία δεν ήξερε", -εν έτει 1975/76-, "παρά μόνον ένα από τα βιβλία του Strzygowski και το βιβλίο του Utudjian. Ακόμη και τα *Documenti di Architettura Armena*, που εκδίδονται αγγλικά και ιταλικά στο Μιλάνο, και που το 1982 είχαν συμπληρώσει 11 τόμους, τα αγνοεί. Πέραν όμως αυτών, διεροτόμια, ελεύθεροι σταυροί δεν υπάρχουν στην Γεωργία, στην Κάτω Ιταλία, την Σικελία, την Σαρδηνία, την Ισπανία".

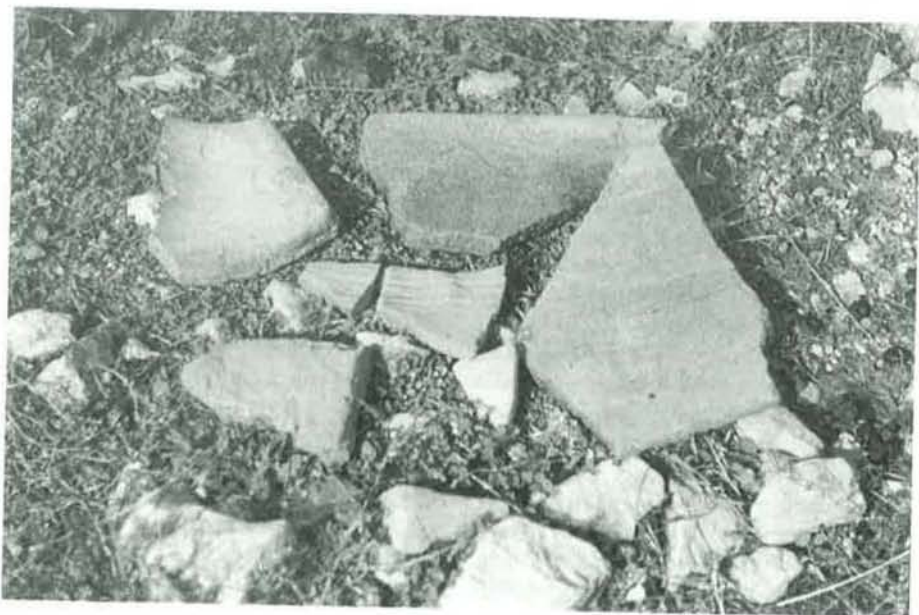
Αυτές είναι οι βασικές παρατηρήσεις του κ. Δημητροκάλλη, γιατί οι υπόλοιπες (γ', δ', ε' και στ') απορρέουν από τις ασορίες του, γιατί, άραγε, συγκέντρωσα μόνο εκατό παραδείγματα με άνιση γεωγραφική κατανομή (γ'), ή από τις υποκειμενικές του θέσεις, σύμφωνα με τις οποίες θεωρεί ανεπιτυχές το γεγονός ότι στηρίχτηκα μόνο στη σχέση του μήκους των κεραίων και όχι στο πλάτος (δ'), ή ότι κάνω λάθος να θεωρώ ότι οι ναοί σχήματος κεφαλαίου των (Crux Commisla) (ε') και ο "ημειγεγγραμμένος σταυροειδής" (Croix-semi-libre) δεν ανήκουν στους ελεύθερους σταυρούς.

Για να απαντήσω σε όλα αυτά τα σημεία που ενοχλούν τον κ. Δημητροκάλλη και τον οδηγούν στο συμπέρασμα ότι "όλη η μελέτη χωλαίνει", θα πρέπει να ξεκινήσω από τον απλό και καθαρό ορισμό του τύπου του ελεύθερου σταυρού, όπως εγώ - και όχι εκείνος- τον εννοώ: "Ναός ελεύθερου σταυρού είναι το μνημείο που έχει τις μονόχωρες κεραίες του εν κατόψει σε σχήμα σταυρού πανταχόθεν ελεύθερες, ανεξάρτητα από τον τρόπο στέγασης της ανωδομής και το πλάτος των κεραίων". Αν η καταγωγή του τύπου προέρχεται ή και θυμίζει τα μαρτύρια ή τα βαπτιστήρια και (ν οι κεραίες απολήγουν σε κόγχες ή είναι ευθύγραμμες, αυτό δεν νομιμοποιεί τον κ. Δημητροκάλλη να θεωρεί ως ορθή τη δική του και μόνον άποψη, με την οποία δεν είναι απαραίτητο να συμφωνήσω. Γιατί το πώς εννοεί ο κ. Δημητροκάλλης τον τύπο ελεύθερου σταυρού διαπιστώνεται και από την πρόσφατη πραγματεία του *Αρμενική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1996, σ. 48-49, όπου στα ελάχιστα πράγματα παραδείγματα ναών τύπου ελεύθερου σταυρού της Αρμενίας, προσαρτά κατηγορίες ναών σχήματος "αυγυπτικού σταυρού (ταυ)" και θεωρεί "κατ' οικονομίαν" ελεύθερους σταυρούς την "παράλληλη των μονοκλίτων σταυροειδών εγγεγραμμένων". Με αυτήν την αντίληψη βέβαια τα παραδείγματα ναών τύπου ελεύθερου σταυρού "είναι πολύ περισσότερα", αλλά εδώ έγκριται και ο διαφορετικός δρόμος που οδηγεί τον κ. Δημητροκάλλη στην υποκειμενική και άστοχη, κατά τη γνώμη μου, κριτική του. Συνεπώς, οι παρατηρήσεις του (ε') και (στ') και εν μέρει η (α') είναι αναμφίβολα υποκειμενικές. Απομένουν οι επικρίσεις που αναφέρονται στην επιλογή των εκατό και μόνον μνημείων (α, β και γ) και η βιβλιογραφική μου -τότε, εν έτει 1975/76- ενημέρωση, επικρίσεις που συμπεριλαμβάνονται

εξάλλου στη θολοδομία της δεξαμενής ενισχύουν την άποψη ότι το μοναστηριακό συγκρότημα μπορεί να τοποθετηθεί, από άποψη χρονολογική, σε μια εποχή προωμότερη από τις αρχές του 10^{ου} αι., μια εποχή που καλύπτει γενικότερα το α΄ μισό του 9^{ου} αι.

Η χρονολόγηση των ερειπίων του αιτωλικού μοναστηριού στον 9^ο αι. προσφέρει

και επαναλαμβάνονται και στις τρεις (στην ουσία μία και η αυτή) παρατηρήσεις. Ο κ. Δημητροκάλλης προσπερνά και φαίνεται να παραβλέπει το γεγονός ότι την εποχή που κατατέθηκε η εργασία μου (βλ. *Αφιέρωμα στη Μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. θ': "Αρχικά η έκδοση του τιμητικού τόμου εγκρίθηκε από το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στη σειρά του περιοδικού *Βυζαντινά* και το υλικό παραδόθηκε το 1977 για εκτύπωση. Ωστόσο, όμως, αλλεπάλληλα προβλήματα έξω από τη θέληση και τις δυνατότητες της Επιτροπής δεν επέτρεψαν την έκδοση του τόμου από το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών... Τελικά ... πραγματοποιήθηκε η έκδοση ως παράρτημα του περιοδικού *Μακεδονικά*, στη μορφή που είχαν οι εργασίες, όταν παραδόθηκαν για πρώτη φορά"), - δηλαδή στα 1975/76-, δεν υπήρχαν, πράγματι, περισσότερες δημοσιευμένες κατόψεις μνημείων του τύπου του ελεύθερου σταυρού (όχι του "ημιεγγεγραμμένου" βέβαια), και το όριο του αριθμού 100 δεν κρίθηκε σκόπιμο, τότε, να ανατραπεί με τα 107, αν δεν απαιτώμια, δημοσιευμένα στο σύνολό τους μνημεία - άλλωστε, εξυπηρετούσε το εκατοστιαίο δείγμα και με την προσθήκη ελαχίστων ακόμη παραδειγμάτων δεν ήταν δυνατό να ανατραπούν τα συμπεράσματα επί της τυπολογίας του ναού των Αγ. Θεοδώρων Σταμινάς. Την ίδια άλλωστε μέθοδο είχαν εφαρμόσει προηγουμένως ο καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος και οι αρχαιολόγοι-καθηγητές Π. Α. Βοκοτόπουλος (1975) και Ν. Νικονάνος (λίγο αργότερα, 1978), με περιορισμένο αριθμό παραδειγμάτων, όταν αντιμετώπισαν στις ειδικές διατριβές τους τα ίδια προβλήματα στην τυπολογία των ναών με κάτοψη ελεύθερου σταυρού. Συνεπώς, η άποψη ότι "τα μνημεία είναι βεβαίως πολύ περισσότερα" ισχύει, αλλά για τον "ενεστώτα" (1998). Έτσι το υπονοούμενο έργο (γ) του καθηγητή Ν. Κ. Μουτσοπούλου, Κάρπαθος, *Επ. Επετ. Πολυτεχν. Σχολής (τυ. Αρχιτεκτόνων) του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, εκδόθηκε μετά το 1977. Ούτε οι 22 τόμοι της σειράς *Documenti di Architettura Armena* ήταν 11 το 1975/76, ενώ το βιβλίο του Utudjan ήταν εκείνη την εποχή το πλέον έγκυρο και το πιο επίκαιρο βιβλίο που συνόμιζε τη γνώση μας για την αρμενική αρχιτεκτονική με βάση όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία. Δεν υπήρχε βεβαίως η μετά το 1976/1977 εμφανισθείσα βιβλιογραφία (βλ. Δ. Δημητροκάλλη, *Αρμενική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1997, passim), υπήρχε όμως το κλασικό βιβλίο του Η. Μ. Tokarskij, *Arhitektura Armenii IV-XIV vv.*, Erevan 1961, και τα παραδομένα μνημεία στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με δημοσιευμένες κατόψεις δεν ήταν περισσότερα. Πόσα άλλωστε παραδείγματα ναών τύπου ελεύθερου σταυρού αναφέρονται στο βιβλίο του ίδιου για την *Αρμενική Αρχιτεκτονική*, σήμερα; Αν ο κ. Δημητροκάλλης δεν αντιλαμβάνεται τον συγκεκριμένο "αναχρονισμό" και το διαθεσμίο πράγματι, τότε, υλικό, πώς μπορεί να αντιμετωπίσω τα ρητορικά ερωτήματα: αν υπήρχαν (;) -τότε- δημοσιευμένες κατόψεις μνημείων της Γεωργίας, Κ. Ιταλίας, Σικελίας, Σαρδηνίας και Ισπανίας; Αυτούμια που δεν μπορεί ακόμη και σήμερα, 25 χρόνια μετά, προκειμένου να υπερασπιστώ το έργο μου, να κατανοήσω την κριτική του κ. Δημητροκάλλη. Θέλω, όμως, να ελπίζω ότι ο ίδιος ως κριτής θα μπορέσει, ύστερα από όσα εξέθεσα, να κατανοήσει εναργέστερα πόσο άστοχες ηγούν ορισμένες φράσεις, όταν διατυπώνονται χωρίς βία. Η βαρύτητα αυτών των φράσεων και για το δικό του έργο, το οποίο μπορεί εύκολα να ελέγξει με τον ίδιο τρόπο κανείς σε πολλά σημεία, για λόγους θεμιτής και δίκαιης κρίσης, δεν πρέπει να παρασύρει σε αβυσσάνιστες εκτιμήσεις, που είναι δυνατό να αποβλέπουν ενίοτε σε εντυπωσιασμούς: θέλω να πιστεύω όχι κάποιου πρόσκαιρου περιβάλλοντος. Ας μου επιτρέψει, λοιπόν, ο κ. Δημητροκάλλης να διατηρώ τις επιφυλάξεις μου για την τόσο όψιμη κριτική του, όσο και την πεποίθησή μου ότι το άρθρο για τον ναό των Αγίων Θεοδώρων Σταμινάς, 25 χρόνια μετά, διατηρεί και την πρωτοτυπία και τη χρησιμότητά του ως *όλη μελέτη*.

Εικ. 16. Θραύσματα σιρωτήρων και καλυπτήρων της στέγης.

Εικ. 17. Λεπτομέρεια της εικ. 16.

Εικ. 18. Σπήλαιο Αγ. Νικολάου ΝΔ Βεράσινας (από στόμιο).

Εικ. 19. Σπήλαιο Αγ. Νικολάου ΝΔ Βεράσινας (η άεξαρκινή της εισόδου).

Εικ. 20. Σπήλαιο Αγ. Νικολάου ΝΔ Βαράσοβας (η είσοδος και η δεξαμενή από το εσωτερικό).

στην έρευνα ένα οργανωμένο κοινόβιο που εντάσσεται σε μια εποχή για την οποία δεν υπάρχουν και πολλές πληροφορίες σχετικές με την οργάνωση του μοναχισμού στον ελληνικό χώρο²⁵. Η Διον. Παπαχρυσάνθου έχει υποστηρίξει ότι ακόμη και στο ίδιο το Άγιο Όρος δεν υπήρξε μοναχική κοινότητα πριν από τον 9^ο αι.²⁶. Από το τέλος επομένως της Παλαιοχριστιανικής εποχής (εποχή κατά την οποία γνωρίζουμε οργανωμένα μοναστήρια στη Θεσσαλονίκη²⁷, Θάσο²⁸, Λέσβο²⁹, Δήλο³⁰, Σάμο³¹, Κρήτη³², και τη γειτονική Πελο-

25. Βλ. σχετικά, Άννας Λαμπροπούλου, *Ο ασκητισμός στην Πελοπόννησο*, σ. 15. Πρβλ. Πρόγραμμα Ιστορικής Γεωγραφίας ΚΒΕ/ΕΙΕ, *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο*, σ. 79.

26. Βλ. Διονυσία Παπαχρυσάνθου, *Ο Αθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση*, Αθήνα 1992, σ. 32.

27. Βλ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin III. Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, κεφ. VII, (Thessalonique).

28. Βλ. D. Feissel, *Receuil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, *Bulletin de Correspondance Hellénique Suppl. VIII*, 1983, αρ. 255, πίν. 60. *Supplementum Epigraphicum Graecum* 36 (1986), αρ. 793. Πρβλ. Α. Λαμπροπούλου, *Ο ασκητισμός στην Πελοπόννησο*, σ. 15 και σημ. 7.

29. Βλ. Δ. Ευαγγελίδη, *Πρωτοβυζαντινή βασιλική Μυτιλήνης*, *ΑΔ* 13 (1930-31) 15. Πρβλ. *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο*, σ. 78, σημ. 3.

30. Βλ. Ph. Bruneau, *Contribution à l'histoire urbaine de Délos à l' époque hellénistique et à l' époque impériale*, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 92 (1968), 703. Πρβλ. Α. Λαμπροπούλου, *Ο ασκητισμός στην Πελοπόννησο*, σ. 16, σημ. 8. Βλ. W. Martini, C. Steckner, *Das Gymnasium von Samos. Das frühbyzantinische Klosterntut*, Samos XVII, Bonn 1993, passim.

31. Για το μοναστήρι (5^{ης}-7^{ης}αι.) στον Μισόκαμπο, βλ. την αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή της Να-

Εικ. 21. Σπήλαιο Αγ. Νικολάου ΝΔ Βαράσοβας (το πυργόμορφο κτίσμα).

ταλίας Πούλου-Παπαδημητρίου, *Samos paléochrétienne: l'apport du matériel archéologique*, Paris 1985, σ. 120-152, πίν. 61-68. Για το μοναστηριακό συγκρότημα στο Πυθαγόρειο, βλ. W. Martini, G. Steckner, *Das Gymnasium von Samos, Das frühbyzantinische Klostersnut*, [Samos XVII], Bonn 1993, σ. 78, σημ. 3.

32. Ph. P. Betancourt - C. Davaras, Excavations at Pseira, 1985 and 1986, *Hesperia* 57 (1988) 221-224, εικ. 9. J.-P. Sodini, La Contribution de l'archéologie à la connaissance du monde byzantin (IVe-VIIe siècles) *DOP* 47 (1993) 154-155, σημ. 114. Πρβλ. Άννας Λαμπροπούλου, *Ο ασκητισμός στην Πελοπόννησο*, σ. 16, σημ. 9. Βλ. ακόμη, Jenny Albani - Natalia Poulou-Papadimitriou, Church complex at Pseira. Excavations at Pseira, 1987 and 1988, *Cretan Studies*, τόμ. 2, Amsterdam 1990, σ. 1-9 και fig. 1-3. Natalia Poulou-Papadimitriou, Le monastère byzantin de Pseira-Crète: La céramique, *Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie* [Jahrbuch für Antike und Christentum Ergänzungsband 20, 2], Münster 1995, σ. 1119-1126.

πόννησο³³) και μέχρι τον 9^ο αι., οπότε και εμφανίζεται η ανάπτυξη του αγιορειτικού μοναχισμού³⁴, λίγα είναι τα παραδείγματα τόπων του ελλαδικού χώρου στους οποίους εγκαταστάθηκαν μοναχοί. Εκτός από το γνωστό “Όρος των Κελλίων”, που αποτελεί ίσως το πρωιμότερο παράδειγμα³⁵, έχουν επισημανθεί, ή είναι γνωστές από αγιολογικές πηγές, μονές του β' μισού του 9^{ου} αι., όπως η μονή Αγ. Χριστοφόρου κοντά στον ποταμό Άνιγρο της Ηλείας³⁶ και πιθανώς η μονή της “Αγίας Ειρήνης” στον Ριγανόκαμπο κοντά στην Πάτρα³⁷. Στον 9^ο αι. ανάγουν την ίδρυσή τους, σύμφωνα με τις σχετικές παραδόσεις τους, οι μονές του Μεγάλου Σπηλαιού στην Πελοπόννησο³⁸ και της Παναγίας του Προυσού στην Ευρυτανία³⁹, ενώ από τον επόμενο αιώνα τα παραδείγματα πληθαίνουν.

Η αύξηση των οργανομένων μοναστηριών που παρατηρείται από τις αρχές του 10^{ου} αι. και εξής⁴⁰ συνδέεται με το πνευματικό κίνημα του μοναχισμού⁴¹, που ανέδειξε ένα

33. Βλ. Άννας Λαμπροπούλου, *Ο ασκητισμός στην Πελοπόννησο*, σ. 16-17. Πρβλ. Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, σ. 78-79.

34. Βλ. Διονυσία Παπαχρυσάνθου, *Ο Αθωνικός μοναχισμός*, σ. 113 κ.ε. και σ. 173 κ.ε. Βλ. και Ν. Σβορώνου, *Η σημασία της ιδρύσεως του Αγίου Όρους για την ανάπτυξη του Ελλαδικού χώρου*, [Αγιορειτικά τετράδια, 5], Καρυές Αγίου Όρους 1987, σ. 8 κ.ε.

35. Βλ. Στ. Γουλούλη, “Όρος των Κελλίων. Συμβολή τοπογραφική και ιστορική. Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη Μνήμη του Δημ. Ρ. Θεοχάρη. Αθήνα 1992, σ. 484-485.

36. Βλ. Anne Avramea, *La Géographie du Culte de Saint Christophe en Grèce à l' époque méso-byzantine et l' évêché de Lacédémone au debut du Xe siècle*, *Geographica Byzantina*. Paris 1981, σ. 320. Πρβλ. Άννας Λαμπροπούλου, *Ο ασκητισμός στην Πελοπόννησο*, σ. 22, σημ. 22. Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, σ. 90, σημ. 72.

37. Βλ. Αφέντρας Μουτζάλι, Τοπογραφικά της μεσαιωνικής Πάτρας, *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*. Θεσσαλονίκη 1994, σ. 147-149. Πρβλ. Άννας Λαμπροπούλου, *Ο ασκητισμός στην Πελοπόννησο*, σ. 22-23, σημ. 25, και Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, σ. 91, σημ. 78.

38. Βλ. Α. Κ. Ουλάνδου, Η εν Ελλάδι Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική επί Τουρκοκρατίας, *L' Hellenisme Contemporaine* 1953, σ. 205-206. Βλ. και Α. Ξυγγόπουλου, Εικών της Θεοτόκου της μονής του Μεγάλου Σπηλαιού, *ΑΕ* 1933, σ. 106-107. Πρβλ. Ηλ. Αναγνωστάκη - Ιερομ. Ιουστίνου, *Οι Θεσσαλονικείς Όσοι Σημεών και Θεόδωρος. Πρώτοι Κατοικήτορες του Άθω και της Πανελλάδος πολιούχου* [Αγιορειτικά Τετράδια, 4], Καρυές Αγίου Όρους 1985, σ. 104. Άννας Λαμπροπούλου, *Ο ασκητισμός στην Πελοπόννησο*, σ. 29-30.

39. Βλ. Κ. Αμιάντου, Η Μονή Προυσού, *Ελληνικά* 6 (1933) 241. Πρ. Νταβαρίνου - Α. Τσαπέρα, *Ιστορία της εν Ευρυτανία Ιεράς Μονής Προυσού*, Αθήνα 1937, σ. 4. Αθ. Παλιούρα, *Το μοναστήρι της Παναγίας στον Προυσό*, Αθήνα 1997, σ. 9 κ.ε.

40. Βλ. Άννα Λαμπροπούλου, *Ο ασκητισμός στην Πελοπόννησο*, σ. 21 κ.ε. Πρβλ. Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, σελ. 85 κ.ε. Με την ευκαιρία, θα πρέπει να επανορθώσω εδώ ότι η χρονολόγηση του ναού του Αγίου Δημητρίου Ήλιδος στις αρχές του 13^{ου} αι. από μένα (ό.π., σ. 91, σημ. 74) δεν στηρίζεται σε διαφορετικά κριτήρια από εκείνα του Π. Α. Βοκοτοπούλου, στον οποίο και παραπέμπω οφείλεται σε τυπογραφική εξομοίωση των δύο σειρών “αρχές 13^{ου} αι.” των συνεχόμενων στον πίνακα μνημείων. Για τα μοναστήρια της μεσοβυζαντινής περιόδου στη Δυτική Ελλάδα και την Ήπειρο, βλ. τώρα στον τόμο *Ήπειρος 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 194-197. Πρβλ. Β. Κατσαρός, *Γράμματα και πνευματική ζωή στη Βυζαντινή Ήπειρο* (υπό έκδοσιν).

41. Βλ. γενικά, Β. Flusin, *L' hagiographie monastique à Byzance et en Occident du VIIIe au Xe siècle*.

πλήθος προδρόμων ασκητικών μορφών, όπως ο Άγιος Αθανάσιος (επίσκοπος Μεθώνης)⁴², η Αγία Αθανασία Αιγίνης⁴³, οι όσιοι Συμεών και Θεόδωρος (που έπαιξαν ένα σημαντικό ρόλο στη διάδοση του μοναχισμού στον ελλαδικό χώρο)⁴⁴, ο Άγιος Ηλίας ο Νέος και ο μαθητής του Δανιήλ⁴⁵, ο όσιος Θεοδόσιος ο Νέος⁴⁶. Το πλέγμα αυτό ενισχύεται με την παρουσία μεγάλων μορφών του 10^{ου} αι., όπως είναι ο όσιος Θεόδωρος στα Κύθηρα⁴⁷, ο Νίκων ο Μετανοείτε στη Σπάρτη⁴⁸, ο όσιος Δανιήλ στην Πάτρα⁴⁹ και ο όσιος Λουκάς στη Φωκίδα⁵⁰.

Ο χώρος της Δυτικής Στερεάς αναδεικνύει μέσα στον 9^ο αι. τη μορφή του Αγίου Βαρβάρου⁵¹, μοναδικό γνωστό παράδειγμα ασκητού αγίου που συνδέεται με τα Ακαρνανικά όρη⁵².

Aspects internes et relations avec la société, *Actes du Colloque International organisé par la section d' Histoire de l' Université libre de Bruxelles en collaboration avec l' Abbaye de Maredons*, έκδ. A. Dierkens, *Revue Bénédictine* 103 (1993) 44-50. Βλ. επίσης, G. da Costa-Louillet, *Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles*, *Byzantion* 31 (1961) 309-369.

42. Βλ. κυρίως, Enrica Follieri, *Memoires et documents. Santi di Metone: Atanasio vescovo, Leone taumaturgo*, *Byzantion* 41 (1971) 400-402. Κ. Κυριακοπούλου, *Αγίου Πέτρου επισκόπου Άργους. Βίος και Λόγοι. Εισαγωγή - Κείμενον - Μετάφρασις - Σχόλια*, Αθήνα 1976, 48. Πρβλ. Άννας Λαμπροπούλου, *Ο ασκητισμός στην Πελοπόννησο*, σ. 28, σημ. 45, όπου και λοιπή βιβλιογραφία. Πρβλ. Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, σ. 82, σημ. 22.
43. Βλ. Lydia Carras, *The Life of St. Athanasia of Aegina: A Critical Edition with Introduction*, *Maistor Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, Canberra 1984, 214-219. Πρβλ. Α. Λαμπροπούλου, ό.π., σ. 42, σημ. 75-76.
44. Βλ. Ηλ. Αναγνωστάκη - Ιερομ. Ιουστίνου, *Οι Θεσσαλονικείς Όσιοι Συμεών και Θεόδωρος*, σ. 47-60 και σημ. 55-77. Πρβλ. και Άννας Λαμπροπούλου, ό.π., σ. 29-30, σημ. 48-50· Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, σ. 81, σημ. 4.
45. Βλ. G. Rossi-Taibi, *Vita di Sant' Elia il Giovane, Testo inedito con traduzione italiana*, Palermo 1962. Πρβλ. Α. Λαμπροπούλου, ό.π., σ. 31-32, σημ. 51-54 και Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, σ. 81, σημ. 17.
46. Βλ. *Νέον Εκλόγιον* Βενετία 1803, σ. 183-192. Πρβλ. Ά. Λαμπροπούλου, ό.π., σ. 34, σημ. 57 και Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, σ. 82, σημ. 24.
47. Βλ. Ν. Α. Οικονομίδη, Ο βίος του Αγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10ος αι.) (12 Μαΐου ΒΗΓ³, αρ. 2430), *Πρακτικά Γ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, τόμ. Α', Αθήνα 1967, σ. 264-291. Πρβλ. Α. Λαμπροπούλου, ό.π., σ. 35, σημ. 59 και Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, σ. 83, σημ. 27.
48. Βλ. Οδ. Λαμφίδου, *Ο εκ Πόντου όσιος Νίκων ο Μετανοείτε*, Αθήνα 1982. D. F. Sullivan, *The Life of Saint Nikon. Text, Translation and Commentary* [The Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources, no 14], Massachusetts (1987). Βλ. και Ά. Λαμπροπούλου, ό.π., σ. 39-41 και Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, σ. 81, σημ. 15.
49. Βλ. Π. Πάσχου, Άγνωστοι άγιοι της Ορθοδόξου Εκκλησίας, *ΕΕΣΜ* 6 (1990) 279 Β 11. Α. Λαμπροπούλου, ό.π., σ. 41, σημ. 73-74.
50. Βλ. Δ. Ζ. Σοφριανού, *Όσιος Λουκάς. Ο βίος του οσίου Λουκά του Στειριώτη* [Αγιολογική Βιβλιοθήκη, 1], Αθήνα 1999. Πρβλ. Α. Λαμπροπούλου, ό.π., σ. 37-38 και Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, σ. 82.
51. Για τη λατρεία του Αγίου στην περιοχή, βλ. Κ. Σ. Κώνστα, Ο Άγιος Βάρβαρος ο Πενταπολίτης, περιοδ. *Στερεά Ελλάδα*, Μάρτιος 1971, σ. 11/75-16/80 και συμπληρωματικά, Γερ. Ηρ. Παπατρέχα, *Στερεά Ελλάδα*, Οκτώβριος 1971, σ. 10/306.

Η οργανωμένη εκκλησιαστική ζωή στην περιοχή από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια δεν διακόπτεται⁵³ στο μεσοδιάστημα του λεγομένου “χάσματος της μεγάλης σιγής”⁵⁴ που καλύπτουν οι σκοτεινοί (7^{ος} και 8^{ος}) αιώνες⁵⁵. Η ανοικοδόμηση και μόνο του επισκοπικού ναού της επισκοπής Αχελώου⁵⁶ στα τέλη του 8^{ου} ή στις αρχές του 9^{ου}⁵⁷ πάνω στα ερείπια μιας προϋπάρχουσας βασιλικής⁵⁸, αλλά και άλλων μνημείων⁵⁹, αποτελούν ικανές ενδείξεις για τη συνέχεια της χριστιανικής ζωής στην περιοχή της ΝΔ Στερεάς, που δοκιμάζεται αυτήν την εποχή από τις επιδρομές των Σαρακηνών⁶⁰.

Η θέση του μοναστηριακού συνόλου που εξετάζουμε ανοίγει το πρόβλημα των συσχετισμών για την απαρχή του μοναστηριακού συγκροτήματος στο συγκεκριμένο χώρο, καθώς και το πρόβλημα της οργάνωσης της μοναστηριακής ζωής σε κοινοβιακό προγραμματισμό. Το μοναστηριακό συγκρότημα της Κλόκοβας φαίνεται να είναι, τουλάχιστο με τα σημερινά δεδομένα, μια από τις αρχαιότερες σχετικές εγκαταστάσεις στην περιοχή, λίγο πριν αναπτυχθεί το μεγάλο ρεύμα του ασκητικού μοναχισμού στη γειτονική Βαράσοβα⁶¹.

Το μοναστηριακό συγκρότημα στην Κακή Σκάλα της Κλόκοβας, η Βαράσοβα και η

-
52. Δ. Α. Ζακυθινού, Άγιος Βάσβαρος, *Εις μνήμην Κ. Αμαντου*, Εν Αθήνας 1960, σ. 438. Πρβλ. Germaine de Costa-Louillet, Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles, *Byzantion* 31 (1961) 302-313· Ν. Σβορώνου, *Η σημασία της ίδρυσης του Αγίου Όρους*, σ. 19.
53. Βλ. Β. Κατσαρού, Παρατηρήσεις σε ορισμένες παλαιοχριστιανικές βασιλικές με φάσεις βυζαντινής περιόδου στη Δυτική Στερεά Ελλάδα, *Κληρονομία* 13 (1981) 462. Βλ. και Αθ. Δ. Παλιούρα, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 31-40.
54. Για το θέμα, βλ. Τηλ. Κ. Λουγγή, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγομένων “σκοτεινών αιώνων” (602-827)*, Αθήνα 1985. Του ίδιου, Η βυζαντινή ιστοριογραφία μετά το λεγόμενο “Μεγάλο χάσμα”, *Σύμμεικτα* 7 (1987) 125-163.
55. Βλ. D. A. Zakythinos, La grande Grèce dans la tradition historique de l' Hellénisme du septième au neuvième siècle, *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, τόμ. Γ', Αθήνα 1966, σ. 300-327. Πρβλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μεσαιωνική Ελλάδα. Γενική επισκόπηση*, Αθήνα 1993, σ. 71-72.
56. Βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, σ. 11-20, 179-181, 233-235.
57. Ό.π., σ. 251-252. Εξακολουθώ να πιστεύω ότι ο ναός υψώθηκε ξανά πάνω στα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής μετά την υπαγωγή του Ιλνυρικού στο Πατριαρχείο και ότι γνώρισε μεταγενέστερες επισκοπειακές φάσεις (βλ. Β. Κατσαρού, Παρατηρήσεις, σ. 447-449).
58. Για τις απόψεις αυτές, βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, σ. 234. Πρβλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδας, II. Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 114-115, αρ. 57.
59. Βλ. Β. Κατσαρού, Παρατηρήσεις, σ. 433, 436, 443, 449, 453, 462-463.
60. Βλ. σχετικά, Ευ. Χρυσού, στον τόμ. *Ηπειρος*, σ. 185-186.
61. Βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Μεσαιωνικά μνημεία Αιτωλίας και Ακαρνανίας, *ΑΔ* 25 (1970), χρον. Αθήνα 1972, σ. 301. Πρβλ. Β. Κατσαρού, Μια ακόμη μαρτυρία για τη βυζαντινή μονή του Κρεμαστού, *Κληρονομία* 12 (1980) 384 και σημ. 73. Αθ. Δ. Παλιούρα, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 176-177, 180-183.

Παναξιότισσα της Γαυρολίμνης⁶² ορίζουν τα σημεία μιας ευρύτερης περιοχής που αργότερα (στις αρχές του 13^{ου} αι.) μαθαίνουμε πως απετέλεσε την επίσκεψιν Βαρεσόβης⁶³. Στις εκτεταμένες καλλιεργήσιμες εκτάσεις της περιοχής Γαυρολίμνης ως την Κάτω Βασιλική⁶⁴ και τα γύρω χωριά αναφέρεται ένα σημείωμα του λόγιου μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννου Αποκαύκου, “γεγονός ἐπί τῇ φθορᾷ τῶν γεννημάτων τῆς ἐπισκέψεως Βαρεσόβης καὶ τῶν λοιπῶν χωρίων”⁶⁵, χρονολογημένο στο 1218/19⁶⁶.

Ποιο ήταν το όνομα του μοναστηριού; Θα μπορούσε να ταυτιστεί με κανένα από τα αναφερόμενα στις βυζαντινές πηγές μοναστήρια; Η έρευνα, που απετέλεσε παλιότερα το θέμα μιας ανακοίνωσής μου πάνω στα ζητήματα ταύτισης των βυζαντινών μοναστηριών της Δυτικής Στερεάς⁶⁷, με κάνει πιο απαισιόδοξο για το αποτέλεσμα μιας τέτοιας προσπάθειας. Γιατί δεν υπάρχουν δυστυχώς παλιές μαρτυρίες για την κατάσταση των μονών στην περιοχή και οι αναφορές που γίνονται στο έργο του Αποκαύκου στις αρχές του 13^{ου} αι. δεν φαίνεται να προσφέρουν κανένα στοιχείο για την προώθηση του θέματος. Δεν αποκλείεται όμως η εγκατάλειψη της μονής να συνέβη μέσα στα βυζαντινά χρόνια, όπως και η μετατόπιση των μοναχών στις γειτονικές μονές της επισκέψεως Βαρεσόβης⁶⁸.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η παρουσία ενός τόσο παλιού μοναστηριού στην Κλόκοβα, πέρα από το ότι αποτελεί μεμονωμένο εύρημα στην περιοχή, συμβάλλει στο γενικότερο ζήτημα της ευρύτερης μοναστικής ζωής του χώρου σε μια περίοδο λίγο πολύ συγκεχυμένη για την ιστορία του τόπου· ακόμη θα μπορούσαμε να πούμε ότι επιβάλλει να ερευνηθούν συστηματικότερα οι σπηλιές στη νότια και τη δυτική πλευρά του απότομου όρους, μήπως υπάρχουν ασκηταριά⁶⁹, όπως συμβαίνει με τη γειτονική Βαράσοβα.

62. Βλ. Π. Α. Βοκοποπούλου, *Η Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, σ. 80-86, 192-193, 240. Αθ. Α. Παλιούρα, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 183-185. Δ. Κωνσταντίου, Νεώτερα στοιχεία σε βυζαντινούς ναούς της Αιτωλοακαρνανίας, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981) 266-269.

63. Βλ. Β. Κατσαρού, Μια ακόμη μαρτυρία για τη βυζαντινή μονή του Κρεμαστού, *Κληρονομία* 12 (1980) 384 και σημ. 73. Του ίδιου, Ζητήματα ιστορίας ενός βυζαντινού ναού κοντά στο Ευπάλιο Δωρίδος, *Βυζαντινά* 10 (1980) 31, σημ. 59.

64. Σημείο αναφοράς του χώρου παραμένει η μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική στο λόφο Αγία Τριάδα (βλ. Β. Κατσαρού, Παρατηρήσεις, σ. 433-436), την οποία ανέσκαψε ο Παλιούρας (βλ. *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 50 και εικ. 13).

65. Βλ. N. A. Bees, [Aus dem Nachlass von N. A. Bees], Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien), *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 21 (1976) 70-71, αριθμ. κειμένου 11.

66. Για τη χρονολόγηση του σημειώματος, βλ. Ε. Βέη-Σεφερλή, Προσθήκαι και Παρατηρήσεις, *BNJ* 21 (1976) 174, 233-234 και 237.

67. Βλ. Β. Κατσαρού, Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων βυζαντινής τοπογραφίας στη Δυτική Στερεά (12^{ος}-13^{ος} αι.): πηγές και δεδομένα, *Βυζαντινά* 13 (1985) 1503-1539.

68. Βλ. παραπάνω, σημ. 63 εδώ.

69. Διάφορες πληροφορίες που έχω συγκεντρώσει στις κατά καιρούς επισκέψεις μου στο χώρο και που δεν αποκλείουν αυτές τις πιθανότητες δεν είναι σκόπιμο να παρατεθούν εδώ, χωρίς επιτόπια πιστοποίηση των πραγμάτων.

Ας ελπίσουμε τέλος στο ότι μια ανασκαφική έρευνα του χώρου θα φωτίσει ακόμη περισσότερο τα πράγματα στη θέση του μοναστηριού και θα καλύψει τα ερωτήματα που μένουν αναπάντητα στην προσπάθεια που αποσκοπούσε να κάμει γνωστό στην επιστημονική έρευνα ένα ακόμη αιτωλικό βυζαντινό μοναστήρι.

Un monastère byzantin inconnu en ruines à "Kaki Skala" au mont Klokova en Etolie

Cet article présente un complexe monastique, jusqu' alors inconnu, situé au mont Klokova (en face du golfe de Patras). Dans l' enceinte de ce monastère en ruines, on trouve les vestiges des cellules et d' une citerne. La céramique et les fragments architecturaux conservés permettent de dater ce monument au IXe siècle.

Cette région connaît durant presque dix siècles une intense vie monastique. On y trouve un grand nombre d' églises dès l' époque paléochrétienne (Kato-Vassiliki, Panaxiotissa, Kryonéri, Saint-Georges à Evinochori, Panaghia de Trimytou), de l' époque médiobyzantine (Saint-Démètre et Saint-Jean de Varassova, les grottes des Saint-Pères, Saint-Nicolas au Sud-Est et Saint-Nicolas au Sud-Ouest de Varassova, le couvent de Saint-Jean le Prodrome à Kalydóna), ainsi que de l' époque paléologue (Saint-Pierre de Varassova, les chapelles de Saint-Jean le Prodrome à Galata et de Sainte-Paraskevi à Evinochori).

Le complexe monastique de Klokova témoigne du développement de la vie monastique dès le IXe siècle, tandis qu' aux XIe, XIIe et XIIIe siècles des centres monastiques et ascétiques connaissent un essor important dans les grottes de Varassova (Saint-Pères, Saint-Nicolas au Sud-Est et Saint-Nicolas au Sud-Ouest de Varassova) et dans la région occidentale d' Arakynthos (Saint-Nicolas Kremastos, Sainte-Eléoussa Kleissoura) où on trouve également le monastère de l' époque médiobyzantine de l' Ypsili Panaghia.